

نخستین کنفرانس ملی به سوی شهرسازی و معماری دانش بنیان

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران

نظریه های بنیادی تیتوس بورکهارت در حوزه هنر اسلامی با رویکرد معماری معاصر ایران در راستای معماری دانش بنیان

هیفاء صالحی^۱، مینا سلامت^۲، عسل زند داودی^۳

^۱ دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات تهران، ایران.

Hauof.h@gmail.com

^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات تهران، ایران.

Mis_101@yahoo.com

^۳ استادیار، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات تهران، ایران.

asaldavoodi@srbiau.ac.ir

چکیده

هنر اسلامی به آثار فرهنگ و تمدن ملت های مسلمان در دوران اسلامی (تاریخ اسلام) اطلاق می شود و دارای خصوصیات و توصیفاتی است که در عالم تفکر سنت و زیبایی شناسی عرفانی می توان از آن سخن گفت. هنر در تفکر و معرفت سنتی، ماهیتی متفاوت با دوران جدید دارد؛ چیستی هنر، پرسش دوران و عالم جدیدی است که انسان عصر حاضر، معمار آن است. مدرنیته یکی از مهمترین موضوعاتی است که طی چند سده اخیر عرصه های مختلف حیات بشری را تحت تاثیر قرار داده است، در این میان تیتوس بورکهارت از جمله اندیشمندانی است که علاقمند به هنر و تمدن اسلام شد و به تحلیل و توصیف پژوهش های موجود در زمینه هنر و معماری اسلامی پرداخت.

هدف از ارائه این پژوهش فراهم آوردن زمینه ای مناسب جهت توجه به هویت و فرهنگ سنتی و اسلامی در عرصه هنر و معماری است. در نتیجه به این اصل میرسیم که با ورود معماری مدرن در ایران از معماری اسلامی و هویت اصلی ایرانی فاصله گرفته شده است؛ تلاش می شود با شناخت و معرفی خصوصیات هنر و معماری سنتی و اسلامی، در جهت کشف مفاهیم و ارتقای آن در کشور و سازماندهی ساخت و ساز معماری معاصر ایران گامی موثر بردارد.

کلمات کلیدی

هنر، تیتوس بورکهارت، معماری اسلامی، معماری مدرن، زیبایی شناسی

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران

رمزپردازی، حکمت پیامبران، انسان کامل، کلید معنوی احکام نجوم اسلامی بر اساس نظر ابن عربی، درآمدی بر آیین تصوف اشاره کرد.

۱- مقدمه

تیتوس بورکهارت هنرشناس و متفکر مسلمان سوئیسی - آلمانی و از نویسندگان سنت گرا بود. او پسر کارل بورکهارت مجسمه ساز سوئیسی، در سال ۱۹۰۸، در خانواده‌ای معروف، در شهر فلورانس چشم به جهان گشود. تیتوس بورکهارت در دوره ابتدایی و متوسطه با فربتهوف شوان (۱۹۰۷-۱۹۹۸ میلادی)، متفکر و شرق شناس مسلمان، همدرس بود و همراه با او به نقاشی و طراحی روی آورد. این آشنایی بعد ها به همکاری و همفکری عمیقی تبدیل شد که تا پایان عمر بورکهارت ادامه یافت. بورکهارت در سال ۱۹۳۵ پس از مسافرت به آفریقای شمالی و سکونت در شهرهای مغرب، مخصوصاً فاس شیفته هنر و تمدن و بیش از آن معنویت اسلامی گشت و به اسلام روی آورد و نام خود را ابراهیم نهاد. او مانند جد معروف خود که اولین توصیف اماکن مقدسه اسلام را به زبان های اروپایی نگاشت به تحقیق درباره جوانب مختلف معارف و هنر اسلامی پرداخت و علاقه مفرط او به حکمت و عرفان او را به مطالعه هنر قرون وسطی و قدیم کشانید.

تیتوس بورکهارت، یکی از محققانی است که مطالعات گسترده‌ای در هنر و معماری اسلامی - به ویژه در هنر کشورهای غرب اسلام - داشته است. بورکهارت آشنایی گسترده ای نیز با اندیشه های عرفانی در مسیحیت، آیین هندو، بودایی و بخصوص اسلام داشت. حال به بررسی موضوعات هنر، معماری اسلامی و تقسیم بندی آن ها از نگاه بورکهارت و دیگر اندیشمندان می پردازیم.

۲- معرفی تیتوس بورکهارت

تیتوس بورکهارت^۱، یکی از محققانی است که مطالعات گسترده‌ای در هنر و معماری اسلامی - به ویژه در هنر حوزه غرب اسلام داشته است. بورکهارت آشنایی گسترده ای نیز با اندیشه های عرفانی در مسیحیت، آیین هندو، بودایی و بخصوص اسلام داشت.

به گفته سید حسین نصر «بورکهارت یک صوفی و اهل تعالیم باطنی بود که در تمام مدت حیاتش به طی کردن راه معنویتی پرداخته بود که به مواجهه او با خدای واحد منجر می باشد. همچنین شارح حکمت خالده، خبره هنر مقدس سنت های بزرگ شرقی و غربی و منتقد ژرف نگر هنر مدرن از دیدگاه معنوی بود».

از مهمترین آثار تیوس بورکهارت می توان به هنر مقدس (اصول و روش ها)، هنر اسلامی (زبان و بیان)، مبانی هنر اسلامی، فاس (شهر اسلام)، فرهنگ مغرب در اسپانیا، کیمیا (علم جهان و علم روح)،

۳- هنر از نگاه تیتوس بورکهارت

ویژگی های هنر از نگاه تیتوس بورکهارت؛ وحدت (کیفیت اثر هنری و سرچشمه همه کمالات)، عدل (توازن و تعادل در اثر هنر)، کرم (کمال در اثر هنری) می باشد. تیتوس بورکهارت معتقد است که هدف اصلی هنر در بینش اسلامی، تقلید یا توصیف طبیعت نیست، بلکه شکل دادن به محیط انسان است؛ چراکه فعل بشر هرگز با هنر الهی برابر نخواهد بود. اصیل ترین این هنرها خوش نویسی است؛ هنر معماری نیز تقریباً شان و اهمیتی نظیر خوش نویسی دارد [۳].

تیتوس بورکهارت هنر راه به سه دسته هنر سنتی، هنر دینی و هنر مقدس تقسیم بندی کرده است.

۱-۳- هنر سنتی

هنر سنتی معمولاً به هنرهای آغازین تمدن ها اشاره دارد، زیرا اصول روحانی و معنوی تمدن ها را آشکار می سازد هنر سنتی را در یک نگاه می توان به دو بخش تقسیم کرد:

۱-۱-۳- هنرهای سنتی قدسی

همچون معماری مساجد، تلاوت قرآن و خطاطی است که در آن ها مستقیماً به جنبه های معنوی پرداخته می شود و در راستای اعمال عبادی و آئینی بهره برداری می شوند.

۲-۱-۳- هنرهای سنتی غیر قدسی

در هنر سنتی غیر قدسی وجه ارتباط با مراسم آیینی و مناسک دینی نادیده گرفته شده و جنبه های دنیوی در آن آثار تقویت می شوند و حضوری پر رنگ دارند، مانند نگارگری و موسیقی.

۳-۱-۳- حکمت خالده

بورکهارت، از بزرگان «سنت گرا» و فلسفه «حکمت خالده» بود که دیدگاهی حکمی، عرفانی نسبت به هنر و علوم سنتی و گذشته دارند؛ حکمت خالده یکی از اصلی ترین بخش های مفهوم سنت است.

حکمت خالده یا جاودان خرد، همان حکمت ماندگار، ازلی و ابدی است که در قلب همه سنت ها جای دارد و عالی ترین یافته حیات آدمی است. این دیدگاه بر آن است که نوعی امر ثابت وجود دارد که گوهر

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران

۴- رمز

رمز پردازی بیانگر و توصیف کننده حقیقت ازلی است، رمز بهترین وسیله ابلاغ حقایق بنیادی حکمت می باشد و زبان رمز و تمثیل زبانی ازلی، فطری و جامع است و در آن نقص وجود ندارد. نمونه موردی های رمز پردازی در هنر و معماری قدسی به شرح ذیل می باشد:

خطاطی: نقطه خالق الف و الف خالق سایر حروف است، زیرا در حالی که نقطه نماد هویت الهی است، الف نیز نشانگر مقام واحدیت است.

معماری: کاربرد اشکالی دو بعدی مثل مربع و دایره و اشکال سه بعدی مانند مکعب و کره در معماری اسلامی تمثیل زمین به آسمان است. از اعلاترین اشکال رمزی که در بناهای مذهبی مانند مساجد به کار رفته است، حرکت هایی است که در طرح های اسلیمی، نقش های هندسی، کاشی کاری ها، مقرنس ها و مشبک ها وجود دارد.

کعبه: هفت بار طواف خانه کعبه، که خود منشاء معماری قدسی در اسلام است، عاملی برای ارتباط این حرم با گردش آسمان ها و تعداد افلاک آسمان (هفت آسمان) صورت می گیرد: سه بار به حالت دو و چهار باز به قدم های آهسته [۵].

سجده انسان با گذاردن هفت موضع بر زمین، تمثالی از طبقات هفتگانه هستی و گردش هفت بار روح آدمی در عروج به آسمان می شود. این طبقات هفت گانه در عرفان شامل توبه، ورع، زهد، فقر، صبر، توکل و رضا است.

هفت، علاوه بر معانی رمزی و سمبلیک فوق به هفت صفت کیهانی که به خدا نسبت داده می شود و بیانگر صورت الهی انسان کامل یا حضرت آدم است که این صفات: نطق، حیات، علم، اراده، قدرت، شنوایی و بینایی هستند.

۵- مسئله تمثال نگاری

نهی تصاویر در اسلام به طور ویژه مربوط است به نگاشتن تصویر الوهیت، که این موضوع به یگانه پرستی ابراهیمی در اسلام بر می گردد؛ البته نگاشتن چهره پیامبران، انبیاء و اولیاء نیز نهی شده است، نه تنها از آن رو که پیکر آنان چه بسا معبود بت پرستان شود بلکه به سبب احترامی که ناشی از غیر قابل تقلید بودن ایشان است.

هیچ چیزی حتی به شیوه نسبی و گذرا نباید میان انسان و حضور نامرئی خداوند عایق و مانعی ایجاد کند، زیرا توحید و وحدت را نمی توان با هیچ تصویری نمودار ساخت. آن چه در برابر همه دیدگاه ها پای می فشرد و استوار می ماند آن است که اسلام می گوید «لا اله الا

همه ادیان و سنت هاست و با تغییرات زمانی و مکانی تغییر نمی کند. آنچه که تغییر می کند، صورت یا بیان الهیاتی حکمت خالده است. حکمت خالده فقط یک رویکرد نیست، بلکه یک جهان بینی است و قابلیت آن را دارد که نه فقط دستورالعمل دین پژوهی، بلکه الگوی زندگی قرار بگیرد.

۲-۳- هنر دینی

هنر به معنی شریف آن همان انسان کامل و تمام است، در فرهنگ عتیق بشری به معنی دینی تفسیر می شود، اما هر چه جلوتر می آیم کفر بر هنر غلبه پیدا می کند [۲].

به نظر تیتوس بورکهارت در اسلام هر هنری یک علم و هر علمی یک هنر است، این عبارت مستقیماً به سنت هندسی موجود در هنر اسلامی اشاره دارد؛ این سنت به هنرمند اجازه می دهد تا از اشکال بنیادین هندسی به صورت های متوازن و هماهنگ برسد؛ مانند هنر اسلیمی، خطاطی و مقرنس کاری.

در بینش اسلامی هنر فقط برای این است که به ماده شرافتی روحانی ببخشد. اعتقاد به توحید و یگانگی خداوند از اصیل ترین مبانی فکری هنر اسلامی است؛ از مفاهیم اساسی شکل دهنده معماری اسلامی عناصری همچون مناره، گنبد مساجد می باشد و کعبه نیز اصل توحیدی است که ریشه های این هنر منشعب از وحی و معارف دینی است و هنر دینی پیوندی دو سویه بین دو جهان مادی و غیر مادی برقرار می کند. همچنین نفی فردگرایی، عدم شمایل نگاری و استفاده انتزاعی از تصاویر گیاهان و حیوانات از ویژگی های این هنر است.

۳-۳- هنر مقدس

هر اثر هنری صرفاً به جهت داشتن موضوع مذهبی و دینی اثر هنری مقدس نامیده نمی شود؛ بلکه علاوه بر موضوع باید محتوا و زبان صوری آن هم برگرفته از حقیقت معنوی باشد، این بدان معناست که اگر اثر هنری دارای موضوعی مذهبی باشد، چنانچه زبان فرمیک و صوری آن نشأت گرفته از چارچوب معنوی نباشد از آن تعبیر به هنر مقدس نمی کنند اما به آن اطلاق هنردینی مانعی ندارد [۷].

از خصوصیات هنر قدسی می توان به بالاترین مرتبه هنری بودن آن، تقلیدی نبودن آن اشاره کرد. زبان صوری هنر باید استوار بر حقیقتی روحانی و مطابق با آن باشد، و در نهایت اینکه هدف هنر مقدس انتقال مفاهیم با زبان رمز است.

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران

۱-۸- تزئینات اسلیمی

از خصوصیات هنر اسلیمی می توان به پیوستگی عناصر انتزاعی گیاهی و هندسی که به صورتی هماهنگ در هم پیچیده اند، (وحدت در کثرت و کثرت در وحدت) اشاره نمود. پویایی زیاد در این نوع هنر اشاره به کثرت دارد (وحدت در کثرت و کثرت در وحدت)؛ شمایل گریزی در هنر اسلیمی نمایانگر توحید است و در هم آمیزی هندسه با توازن به صورت خطی که تبلور تعادل و توازن است بازگوی وحدت الهی می باشد.

استفاده از نقش های اسلیمی در کنار خوشنویسی در تذهیب کتاب ها و در استفاده تزئینات معماری و کتیبه نگاری ها، یکی از کاربرد های هنر اسلیمی است. شکل های پیچاپیچ اسلامی معمولا از یک یا چند شکل منظم همچون دایره تقسیم شده به پنج قسمت، دایره تقسیم شده به شش قسمت (رایج ترین)، دایره تقسیم شده به هشت قسمت، دایره تقسیم شده به ده قسمت و دایره تقسیم شده به دوازده قسمت تشکیل می شوند.

۲-۸- مقرنس

در هم آمیزی هندسه با توازن به صورت فضایی و پایه هایی به صورت طاقچه برای نگهداری گنبد را مقرنس می گویند که به استواری و توازن کمک می کند. مقرنس تمثیلی از فیضان نور در عالم مخلوق خداوند است، که چون چلچراغی بر سر جان نمازگزاران، نور رحمت، معنا و معنویت می گستراند [۵].

۹- سرگذشت معماری در تمدن اسلامی

معماری اسلامی با مساجد آغاز می شود، نه از این رو که اولین بنای ساخته شده در مدینه توسط مسلمانان و با هدایت پیامبر (ص)، مسجد بود، به دلیل اینکه مسجد تمامی کارکردهای معماری را یک جا در خود داشت، نه تنها محل عبادت، بلکه مکانی برای مدیریت تمامی اموری بود که مستقیم یا غیر مستقیم به دین ارتباط داشت و همچنین محلی برای تعلیم و تربیت و حتی برای آسایش مسافران و خورد و خوراک آنان بود [۵].

۱۰- معماری اسلامی

می توان گفت که معماری در میان هنرهایی که محیط انسان را شکل می دهند و آن را مهیای نزول برکت می سازند، جایگاه اصلی را دارد. اکثر هنرهای فرعی، نظیر منبت کاری، کاشی کاری، سنگ تراشی و... با معماری پیوند دارند؛ اما این قبیل هنرها را، بنا بر اصطلاح متداول،

الله» که همه نظرهای دیگر را در برابر الوهیت باطل می سازد و بدان مجال جلوه گری هم نمی دهد [۱].

۶- مینیاتور

سرچشمه و ریشه مکتب مینیاتور را می توان در متن های آثار ترجمه شده به عربی و مصور شده یافت؛ در کتاب های علمی ترجمه شده در زمینه پزشکی، گیاه شناسی و جانور شناسی که در میان مردم آن زمان رایج بود تصاویری که در متن اصلی نگاشته شده بود درج می شد. نخستین نسخه برداران گویا مسیحی یا صائبی بودند. بعدها مسلمانان عرب یا ایرانی هم بدین کار پرداختند و رفته رفته دست به کار مصور ساختن کتاب های داستان زدند که موجب جاودان شدن هنر داستان پردازی گشت.

هنر مینیاتور نمی تواند هنری مقدس شمرده شود، اما این هنر کما بیش در محیط و مرزهای معنوی خاص اسلامی، مظهر فضیلت و برتری یا انعکاس دهنده اشراق و تفکر قرار می گیرد؛ همانند مینیاتور ایرانی معراج نبی اکرم (ص) در آسمان ها، از نسخه خطی خمسه نظامی، ۹۳۶ هجری تا ۹۵۰ هجری [۱].

۷- کثرت در وحدت

تیتوس بورکهارت درخصوص چیستی وحدت، آن را تنها در پیوستگی اجزا و عوامل ندانسته و بر این باور است که این وحدت در تمامی اجزاء منجر به یکپارچگی و خلوصی می گردد که قابل انفاک نیست و شهادتی است بر یگانگی خدا؛ بنابراین در بسیاری از صور هنر اسلامی وحدت توسط تکرار نقش مایه های هندسی و تناوب در وزن ها و قرینه سازی انجام پذیرفته است، مانند نقوش اسلیمی، مقرنس کاری ها، خطاطی. وحدت از الزامات وجودی زیبایی و هنر است به طوری که اگر هنری نتواند بیانگر وحدت شود ناقص است. وحدت در معماری ایرانی- اسلامی در هارمونی و هماهنگی متجلی است.

۸- تزئینات

راه کارهای معماری اسلامی برای ایجاد تزئینات به دور از شمایل نگاری، توجه به هندسه و اشکال هندسی که موجب درون نگری، تفکر و عدم تفرق ذهنی انسان می شود، (نقوش اسلیمی و مقرنس)؛ تزئین با تصاویر انتزاعی (حیوانات و گیاهان) که خلق وزن و آهنگ ناگسسته در فضا می کند، (خطاطی و نقوش اسلیمی)؛ همگونی درون و بیرون بنا؛ عدم تقلید کامل از طبیعت به وسیله عدم رعایت ابعاد سه گانه یا سایه و روشن در تزئینات می باشد.

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران

بورکهارت نیز قبه الصخره را کهن ترین بنای معماری اسلامی می داند که در همان مکانی ساخته شد که روزی معبد یا هیکل سلیمان بود، که مکانی مقدس و مورد احترام یهودیان، مسیحیان و مسلمانان است، که به دلیل ذکر آن در قرآن که محل معراج پیامبر و قبله اول است [۵].

از ارکان مهم تشکیل دهنده در ساخت مساجد می توان به مواردی چون محراب، قوس و مناره اشاره نمود. محوری ترین بخش در مساجد محراب است. محراب پناهگاهی امن و قرارگاهی برای سکون جان و آسایش روح است. تیتوس بورکهارت در کتاب هنر اسلامی، زبان و بیان، مظهریت محراب را در پناهگاه بودن آن می داند [۱].

فرم معماری و تزئینات محراب بازتابی از حقیقت آسمانی و هویت روحانی آن است. ازدیدگاه تیتوس بورکهارت این شکل و فرم ماخذ از آیه مشهور نور در قرآن است که حضور الهی در جهان (یا در دل و جان آدمی)، با نور چراغ در طاقچه (مشکوه) مقایسه می شود: «اله نور السماوات و الارض مثل نوره کمشکوه فیها مصباح المصباح فی زجاجه الزجاجه کانه کوکب دری یوقدمن شجره مبارکه زیتونه یا شرقیه و لا غریبه یکاد زیتها یضی و لو لم تمسه نار نور علی نور...» در این آیه مقایسه میان محراب و مشکوه آشکار است و آن تاکید می باشد بر اینکه چراغی را در زاویه نیایش آویزند.

قوس، اصلی دیگر از معماری مسجد می باشد. سر در ایوان های داخلی، گنبد، محراب، شبستان ها و دیگر اجزاء بنا به کارکرد معنوی شان، معماری مبتنی بر قوس دارند. مناره، در معماری اسلامی نماد معرفت الوجود می باشد [۵].

۱۱- معماری اسلامی در ایران

ایران اسلامی، معماری نوینی را مبتنی بر دو عامل معنوی و فکری نیرومند، که از یک سو از معماری و هنر قدسی گذشته ایران (دوره ساسانی) و از سوی دیگر روح حاکم بر تعالیم و معنویت اسلامی بود، بنیان نهاد؛ و در این قلمرو مهمترین مصداق معماری خود را علاوه بر مدارس، تکایا، آرامگاه ها، حسینیه ها و مصلی ها، که آنها نیز هویت مذهبی داشتند، مسجد قرار داد.

اولین و کهن ترین مسجد در ایران، که همچنان باقی است مسجد جامع فهرج یزد است، که در قرن اول هجری در فهرج یزد ساخته شده است و شامل حیاط، شبستان، راهرو و مناره است. مناره ورودی اصلی مسجد قرن ها بعد به آن اضافه شد. طاق های گهواره ای شکل این مسجد با طاق های دوره ساسانی منطبق است.

دومین مسجد کهن در ایران، که ساخت آن به سال ۳۳ هجری بر می گردد، تاریخانه یا خدای خانه دامغان است که این بنا تاثیر گرفته از

هنرهای فرعی می نامیم، ولی ارزش آن ها در دنیای اسلام هرگز کمتر از معماری یا خوش نویسی تلقی نگردیده است [۱].

سودمندی، عملکرد گرای و زیبایی (برگرفته از معنویات و حقیقت ازلی) از ارکان اصلی معماری اسلامی است. میان هنر و فن در معماری جدایی نیست و به کار بردن هندسه کیفی جهت رسیدن از کثرت به وحدت در معماری الزامی است.

اهمیت کیفیت فضا در معماری اسلامی، موجب درون‌نگری و تفکر در فرد می‌شود و اگر در معماری اسلامی شمایل‌نگاری به کار می‌رفت این امر حادث نمی‌شد.

در واقع دوری از هرگونه شمایل‌نگاری در بناها و وجود نداشتن تصاویر در مساجد، موجب از میان برداشتن هرگونه «حضور» است که ممکن است در مقابل «حضور نامرئی» خداوند جلوه کند. فراغت از زمان و مکان به منظور فارغ شدن از بعد مادی و نزدیکی به احدیت نیز از جمله خصوصیات معماری اسلامی است.

۱-۱- کعبه، نماد معماری اسلامی

به عقیده تیتوس بورکهارت کعبه از مهم ترین عناصر برای هنر اسلامی و معماری اسلامی است. فرم های غالب به کار رفته در خانه خدا، مکعب و دایره است.

مکعب؛ کعبه به معنی مکعب است ولی اندکی نامنظم است، زیرا درازای آن ۱۲ متر، پهنای آن ۱۰ متر و بلندی آن در حدود ۱۶ متر است.

دایره؛ حرکت دوار حجاج به دور کعبه که همانند گردش خون است در تن آدمی و کعبه همانا قلب جهان تلقی می شود. صحن پیرامون کعبه نیز کمابیش دایره وار است.

۱-۲- معماری مساجد

مسجد در لغت به معنای مکان سجده یا سجده گاه است و سجده در تعریف فقهی آن عبارت است از گذراندن هفت موضع بر زمین. صورت فیزیکی این هفت موضع بر زمین، شباهتی تمام با پلان معماری مسجد در سر درها و ایوان ها دارد.

مسجد، اسلامی ترین معماری اسلامی است و به همین دلیل شناسنامه معماری جهان اسلام است. مسجد در کاکرد فیزیکی خود، مکانی است برای عبادت، اما در کاکرد متافیزیکی، تجلیات معنوی و عرفانی است. اولین مسجد ساخته شده در اسلام، خانه پیامبر اکرم (ص) در مدینه است.

اولین و مشهورترین مساجد ساخته شده در صدر اسلام پس از مسجد پیامبر در مدینه مساجد فسطاط، قیروان، کوفه و بغداد است.

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران

۱۲- ظهور معماری مدرن در ایران

گریز از تاریخ و نفی استفاده از نشانه‌ها و فرم‌های تاریخی و کلاسیک معماری، نگرشی بود که معماری مدرن در غرب جزء اصول خود قرار داده بود. همان اتفاقی که بعداً در معماری معاصر ایران نیز رخ داد و معماری مدرن می‌کوشید که به طور کامل از گذشته و به شکل قطعی از سنت‌ها در معماری جدا گردد. این نگرشی بود که از دل مدرنیته اجتماعی حاصل شده بود و راهی جز گسستن از اصول سنتی در پیش روی نداشت [۸].

در معماری سنتی از ساختمان‌های مذهبی و یا غیر مذهبی در نمونه‌های پیشین و گذشته جستجو می‌کردند، ولی معماران مدرن با گذشته قطع رابطه می‌کنند و به جای تکرار فرم‌های تاریخی، نگاه خود را معطوف به تکنولوژی، صنعت و آینده می‌نمایند. معماری مدرن حاصل و نتیجه عصر مدرن و امکانات و فناوری مدرن بود.

ظهور معماری مدرن در ایران در دوره قاجار و با سیر تحولی آرام آغاز شد، اما شروع معماری مدرن در ایران به عنوان سبک مکتب معماری مدرن، به گونه‌ای نسبتاً فعال در اواخر دوره پهلوی اول شروع شد. ساختمان‌های مدرن در عصر قاجاریه هنوز در ایران وجود نداشت و نهادهای مدرن در عصر قاجاریه در ابتدای شکل‌گیری بود. ساختمان‌های مورد نیاز این نهادها هنوز احداث نشده و یا به صورت موردی و محدود بنایی برای این گونه نهادها اجرا و یا تغییر کاربری داده شده بود، مانند تلگرافخانه در دوره ناصرالدین شاه و ساختمان بلدیة در زمان احمد شاه؛ در واقع ساختمانی به سبک معماری مدرن اولیه که مقارن با اواخر عصر قاجاریه است در تهران احداث نشد [۸].

در اواخر دوره پهلوی اول، معماری غرب و مکتب مدرن علاوه بر اینکه حرکتی شتابان و عجولانه دارد، از تنوع و تعدد سبکی برخوردار است. نمونه‌های سبک معماری مدرن برای اولین بار در دوره پهلوی اول تحت عنوان دو سبک آرت دکو و بین‌الملل (معماری مدرن عالی) در پایتخت ظاهر شد. سبک آرت دکو اولین سبک معماری مدرن است که در طرح ساختمان‌های تهران ملاحظه می‌شود. ساختمان کمپانی نفت ایران و انگلیس (۱۳۰۷ ه.ش.) اولین ساختمان مدرن در پایتخت است، این بنا به سبک آرت دکو طراحی شده است. همچنین نمادهای معماری سبک بین‌الملل در نیمه دوم سلطنت پهلوی اول در تهران ظاهر شد، ساختمان هنرستان دختران در سال ۱۳۱۴ ه.ش. نخستین ساختمان به این سبک در پایتخت است.

معماری مدرن با حدود چهار دهه تأخیر در اواخر دوره پهلوی اول برای نخستین بار در مرکز شهر تهران ظاهر شد. فقدان مصالح و فناوری مدرن و توسعه نیافتن نهادهای مدرن در کشور جزو عوامل

دوره ساسانی می‌باشد. ویژگی معماری این مسجد هجده ستونی بودن آن است.

سومین مسجد کهن، مسجد جامع نایین یا مسجد علویان است، که مانند تاریخانه دامغان و مسجد جامع نیز طاق‌های هلالی دارد. چهارمین، مسجد جامع تبریز است که در سال ۳۶۳ هجری ساخته شده است و نقشه آن یک ایوانی است، که اشاره به بناهای دوره ساسانی دارد و همین‌طور محراب گچبری شده زیبایی دارد. معماری اسلامی در ایران از محدوده مساجد فراتر رفت و بناهای دیگری چون مدارس، تکایا (حسینیه) و به ویژه آرامگاه را در بر گرفت [۵].

۱-۱۱- نور، رنگ و آب

نور، رنگ و آب از ارکان بسیار مهم زیبایی‌شناسی معماری اسلامی و ایرانی است.

نور در معماری اسلامی برگرفته از سوره نور است (خدا نور آسمان و زمین است) و نشانه و نمادی از پرتو الوهیت (اشاره به، به هستی در آمدن اشیا براساس پرتو هستی) می‌باشد. نور جلوه‌ای از هستی مطلق است که نماد وحدت و توحید الهی است.

رنگ‌ها هر یک بنا بر معنی‌های سمبولیک هستند، حالات روحانی و نفسانی آدمی و نحوه تحقق وجود موجودات و امور در عالم همواره با بیان سمبولیک در ساحت هنر توأم بوده است [۶].

رنگ از جمله صفات ممتاز معماری اسلامی است، که از تکثیر نور حاصل می‌شود و نمایانگر کثرتی است که ارتباط ذاتی با وحدت دارد. از دیدگاه رسول اکرم (ص) محبوب‌ترین رنگ‌ها نزد حق تعالی سفید است و خداوند بهشت را با رنگ سفید آفریده است [۴].

رنگ عاملی است در جهت استفاده معنوی در جلوه‌های نگارگری معماری اسلامی. رنگ سبز نشانه سیادت فرزندان علی (ع) و فاطمه (س) محسوب می‌شود. رنگ زرد زرین عاملی برای سرور و انبساط خاطر معرفی می‌شود. رنگ‌های آبی، فیروزه‌ای و طلایی در نگارگری اسلامی و ایرانی، جلوه‌هایی از معانی باطنی جاری در بطن رنگ‌ها هستند و یکی از اصیل‌ترین رنگ‌های مطرح در هنر اسلامی رنگ فیروزه‌ای است [۵].

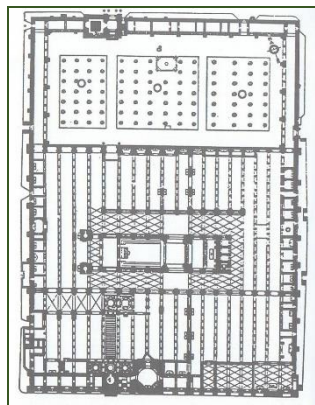
آب در عرفان، هنر و معماری اسلامی، جلوه پاک‌ها، زیبایی‌ها و هم‌خوی حق است، و در فلسفه اسلامی بن‌هستی محسوب می‌شود. حضور آب در معماری اسلامی به ویژه در مسجد به بنا صفت تطهیر عطا می‌کند و شفافیت آن پرده از جاودانگی بناها بر می‌دارد.

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران

۱۳- نمونه موردی معماری اسلامی (مسجد جامع قرطبه)

این مسجد خالص ترین سبک معماری عربی می باشد و بنیانگذار آن عبد الرحمان اول (امیر اموی) می باشد، که این مسجد در ۷۸۵/۵۱۶۹ م همانند مسجد جامع دمشق برپا شد و در کشور اسپانیا بنا شده است شکل (۱).

شکل (۱): پلان مسجد قرطبه [۱]

مسجد جامع قرطبه مشتمل است بر یک حیاط و یک شبستان با بامی دراز که دارای دو نشیب است و بر طاق هایی بر دو سطح تکیه دارد شکل (۲).

شکل (۲): پلان مسجد قرطبه [۱]

در این بنا طاق ها با سنگ های رنگارنگ و باد بزن گونه مزین شده اند. تعداد طاق ها در بنای نخستین مسجد ۱۰۰ طاق بود و پس از توسعه آن در سده دوم تا چهارم هجری به ۴۰۰ طاق رسید شکل (۳).

کلیدی در این تأخیر زمانی است. مکتب معماری مدرن عمدتاً به وسیله تحصیلکردگان ایرانی از فرنگ آمده وارد ایران شد. همچنین آثار مطرح و به جا مانده از مکتب معماری مدرن را - در نخستین سال های پیدایش آن در ایران - به طور کلی باید در تهران و در بناهای عمومی مشاهده کرد. آثاری که رشد حضور خود را بیشتر در سال های بعد از ۱۳۲۰ داشت. دلیل عمده تأخیر در ورود معماری مدرن به ایران، عدم ارتباط معماری و معماران ایرانی به شکل گسترده با غرب بود و می توان گفت که با تغییر شرایط و ارتباط گسترده با غرب و نیز حضور معماران ایرانی برای تحصیل در خارج از کشور و بازگشت آنها به کشور، حضور معماری مدرن در تهران شکل می گیرد. نخستین اثر معماری قابل قیاس با سبک بلند مرتبه های شیکاگو در تهران، ساختمان پلاسکو است که در دهه ۱۳۳۰ ه.ش. و با تأخیر زمانی ۶۰ ساله نسبت به زمان شکل گیری این مکتب در آمریکا ساخته می شود. در دوره پهلوی دوم، آنچه که شاخص می شود بهره گیری بی پرده و تقلید بی قید و شرط از غرب و معماری مدرن (و به طور مشخص به کارگیری سبک بین الملل) است [۸].

نمادهای بارز سبک مدرن را می توان عدم رجعت به تاریخ و گذشته، استفاده از مصالح و فناوری مدرن، استفاده از خطوط مستقیم و استری ملاین، استفاده از تزئینات نوظهور و صنعتی، به کارگیری پلان ها و نماهای متقارن و غیر متقارن و بالای برج ها به صورت پلکانی بیان نمود [9].

با ظهور و توسعه معماری مدرن، پلان ها که پیش از این نیز کمترین تطبیق را با معماری گذشته و سنتی ایران داشت، شکل و شمایل خاصی، ساده و عملکردگرا به خود گرفت. دیگر از فضاهای بزرگ و بی استفاده، پله های عریض و طولیل اشرافی و کلاسیک خبر چندانی نبود و در واقع پلان که پیش از این از فضاهای متقارن و عمدتاً بزرگ و نمایشی برخوردار بود، فضاهایی را تعریف می کرد که غالباً بر اساس دسترسی و سیرکولاسیون مورد نیاز در فضا و به شدت عملکردگرا طرح شده بود. با توجه به بناهای ایجاد شده در تهران می توان بیان نمود که در حال حاضر معماری مدرن فراگیرترین سبک معماری در این کلانشهر شده است، و یکی از عوامل مؤثر در این تغییر پذیری، اثرگذاری مکتب معماری مدرن جهانی در این سال ها بر معماری ایران و ظهور برداشتی ایرانی از مکتب معماری مدرن بود؛ گونه ای از معماری که نخست در تهران دهه دوم دوره پهلوی اول پدیدار گشت و سپس در شهرستان ها رشد و توسعه نمود.

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران

۱۴- نتیجه

به آثار و تمدن در دوران اسلامی هنر اسلامی گفته می شود که در سنت و زیبایی شناسی می توان به خصوصیات آن اشاره کرد. در واقع تعریف هنر تفکر معاصر متفاوت از تفکر اسلامی گذشته است که با ورود مدرنیته در معماری معاصر صحت این موضوع روشن می شود. بورکهارت از اندیشمندان بزرگی است که به تحلیل هنر و معماری اسلامی می پردازد، تا دین اسلام را جستجو کند. او در طی دوران زندگی خویش به بررسی مطالعه و کتب مختلف دینی پرداخت و هنر معماری اسلامی را روح هنر در مساجد و مکان دینی می دانست. وی بعد از مطالعه های فراوان به دیدگاه حکمت خالده و هنر مقدس دست یافت. در موازات تیتوس بورکهارت می توان از سید حسین نصر و محمد بلخاری نام برد، که رویه تحلیل بورکهارت را پیش گرفتند و کارهای ایشان را مورد بررسی قرار دادند. او اندیشه های اسلامی و اسلام را کامل ترین اندیشه و دین می دانست. وی به تحقیق در خصوص مساجد، تزئینات اسلامی، خطوط و غیره پرداخت و در میان تمام آن ها نوعی از هماهنگی و تعلق را می دید. او اندیشمندی سنت گرا بود که تضاد و تقابل بسیاری از خصوصیات هنری و ادیان الهی را مشخص و روشن کرده است و با وجود تفکر خاصش در صدد راز گشایی از مصادیق اسلامی پرداخت و شیوه ای جدید در حوزه شناخت اسلامی را آغاز کرد، که هنر اسلامی را پایه و بیانگر هنر می داند. در گذشته هنر و معماری ایران بر اساس روح حاکم بر تعالیم و معنویت اسلامی بوده اما از بدو ورود معماری مدرن در ایران، هویت اصلی معماری سنتی فراموش شده است و آن بناهای اصولی و زیبایی سنتی جای خود را به ساخت و سازهای مدرن دور از معماری اسلامی ایرانی داده است.

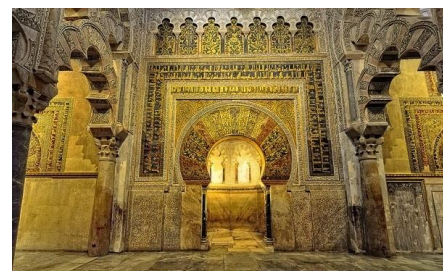
سپاسگزاری

با تشکر از استاد فرهیخته سرکار خانم دکتر عسل زند داودی که با همت بلند و شور و اشتیاق وصف نشدنی، تجربیات و دانش خود را در هنر انسان بودن به ما آموخت، تا گوهر نفس را به اخلاق، دانش و علم بسرشتیم.

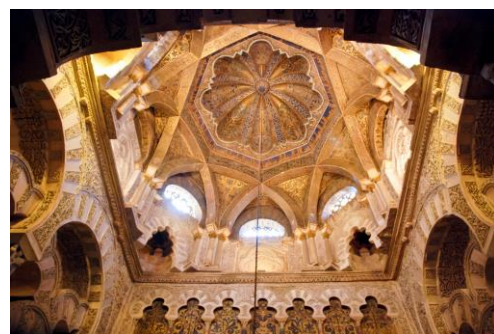
شکل (۳) : طاق و رواق مسجد قرطبه [۱]

شاهکار هنر قرطبی همانا محراب مسجد است. فرو رفتگی محراب بسیار عمیق است و به شکل ضلعی است و در بالا با طاق نعلی محدود است، که نمای آن با سنگ های سه گوش و دم کفتری و موزاییک زرد، سبز و سرخ کدر آراسته شده است، که این نمای آرایشی به صورت قائم الزویه قرار دارد، و بر آن کتیبه ای از حروف کوفی زرین می باشد شکل (۴).

شکل (۴) : محراب مسجد قرطبه [۱]

ساختمان این مسجد با نقش های اسلیمی تزئین یافته است و محراب و طاق های گوناگون در جلوی آن قرار دارد، که این گنبد ها از طرفی دسته ستون بودن پایه ها سرمشق طاق های گوتیک شد و از سوی دیگر الگویی شد برای طاق های ایرانی شکل (۵).

شکل (۵) : تزئینات داخلی مسجد قرطبه [۱]

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران

مراجع

- [۱] بورکهارت، تیتوس، هنر اسلامی زبان و بیان، ترجمه رجب نیا، مسعود، چاپ دوم، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۹۲.
- [۲] مددیپور، محمد، حکمت انسی و زیبایی شناسی عرفانی هنر اسلامی، چاپ سوم، تهران، انتشارات سوره مهر، ۱۳۸۷.
- [۳] بورکهارت، تیتوس، مددیپور، محمد، زهنورد، زهرا، سه رهیافت به حکمت هنر اسلامی، ترجمه آوینی، سید محمد، چاپ اول، تهران، انتشارات سوره مهر، ۱۳۸۸.
- [۴] بلخاری قهی، حسن، مددیپور، قدر نظریه هنر و زیبایی در تمدن اسلامی، چاپ اول، تهران، انتشارات سوره مهر، ۱۳۹۴.
- [۵] بلخاری قهی، حسن، مددیپور، سرگذشت هنر در تمدن اسلامی، چاپ دوم، تهران، انتشارات سوره مهر، ۱۳۸۸.
- [۶] مددیپور، محمد، تجلیات حکمت معنوی در هنر اسلامی، چاپ سوم، تهران، نشر بین الملل، ۱۳۹۰.
- [۷] بورکهارت، تیتوس، هنر مقدس اصول و روش ها، ترجمه ستاری، جلال، چاپ پنجم، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۹۰.
- [۸] کیانی، مصطفی، معماری معاصر ایران و مکتب مدرن، نشریه معماری و فرهنگ، سال پنجم، شماره ۱۵ و ۱۶، تهران، ۱۳۸۲.

[9] Hitchcock, Russell, Henry, Johnson, Philip, *The International Style*, W.W. Norton & Company, 1997.

زیر نویس ها

---

^۱ Titus Burckhardt